

Een nieuw zestiende-eeuws medisch manuscript uit Gelderland

W.L. BRAEKMAN

Vorig jaar heb ik de gelegenheid gehad te wijzen op het bestaan van een tot dan toe bij ons nietesignaleerd medisch manuscript. Het is het handboek van een anonieme chirurgijn die leefde in de zestiende eeuw in het Noord-Oosten van ons taalgebied.¹ Het wordt als hs. 47 bewaard in de *National Library of Medicine* (NLM) te Bethesda, Maryland, U.S.A.

Dezelfde bibliotheek bezit nog een paar andere Nederlandse handschriften uit de zestiende eeuw die evenmin tot op heden enige aandacht hebben gekregen en waarvan het bestaan bij ons zogoed als geheel onbekend is.² In de hier volgende bladzijden wordt één daarvan³ voor het voetlicht gebracht. Bij wijze van eerste kennisneming wordt het bondig beschreven met een bespreking van de inhoud die ook met een waaier van korte excerpten wordt geïllustreerd. Deze hebben alleen tot doel om de lezer toe te laten zich een gefundeerd oordeel te vormen van de aard, de verscheidenheid van de inhoud en de taalkenmerken.

Dit handschrift van de NLM (hs. 58) vindt men zeer bondig beschreven als "Medical texts and recipes in Dutch" in het supplement bij de Engelstalige *census* of inventaris van de middeleeuwse en zestiende-eeuwse manuscripten die in de U.S.A. en Canada bewaard worden.⁴

Het is een papieren manuscript in octavo-formaat (14 x 10 cm) dat bestaat uit honderddertien genummerde bladen, voorafgegaan door twee ongenummerde. Het heeft nog zijn oorspronkelijke, slappe perkamenten kaft, een blad afkomstig uit een Latijns evangelarium. De naam van de enige scribent of compiler is onbekend. Een paar data vindt men op fol. 77v en op 103r, respectievelijk 1542 en 1543 ("den maendach na victoris"),⁵ zodat men mag aannemen dat het hs. ontstaan is op het einde van de eerste helft van de zestiende eeuw. Deze datering is geheel in overeenstemming met de ene hand die de ganse inhoud voor zijn rekening heeft genomen. Slechts één enkele plaatsnaam komt voor, nl. Amsterdam, van waaruit de anonymus een bepaalde substantie wil laten komen.⁶

Twee notities van vroegere bezitters van dit hs. komen voor. De eerste vooraan op het binnenplaat van de kaft is moeilijk leesbaar: "Anno 1614 dan is Johannes (?) ...". Op de recto-zijde van het tweede ongenummerde blad, eveneens vooraan in het hs. staat: "15 juni 1614. Op die dag heeft Herman (?) Goverdinck dat boek gekocht ..." en ook hier is de rest onleesbaar. Op fol. 13-14 heeft nog een andere bezitter een paar medische recepten in het Duits toegevoegd op bladen die oorspronkelijk blanco waren gelaten.

Op het binnenplaat van de voorkaft is ook een zevenregelig gedrukt knipsel gekleefd. Het is afkomstig uit een niet geïdentificeerde verkoopscatalogoog

van een Nederlands antiquair: "Medecynboeck. HSS. uit het begin van de 16e eeuw ... Hierin allerlei curieuze recepten ..."

Er zijn in dit handschrift twee nummeringen. De eerste met inkt en in Romeinse cijfers staat in de bovenhoek van elke folio. Deze begint met fol. iij en loopt door tot xcix. De eerste vijftien folio's in het hs. zijn niet in deze nummering opgenomen.

De tweede nummering dateert uit de negentiende of vroeg-twintigste eeuw. Ze is met potlood aangebracht in Arabische cijfers en staat in de ondermarge van elk blad. Ze loopt van 1 tot 113. In deze doorlopende nummering zijn dus ook de eerste vijftien folio's mee inbegrepen. Fol. 3 in de oude inktfoliëring is dus fol. 16 in de potloodnummering. Het is deze potloodnummering die we hierna bij het inhoudsoverzicht zullen volgen. Uit de nummering met inkt blijkt dat het hs. oorspronkelijk uit twee afzonderlijke delen bestond, die echter wel door eenzelfde hand geschreven zijn (de eerste 15 fols. zijn immers niet bij de nummering inbegrepen):

- deel I: fols. 1-15 – twee medische traktaten, het tweede onvolledig op het einde.
- deel II: fols. 16-113.

Daar de oude nummering begint met fol. .iij. moeten twee eraan voorafgaande bladen verloren zijn gegaan, d.i. tussen fol. 15 en 16 van de potloodnummering. Ook op het einde is het hs. onvolledig: de tekst breekt af midden in een zin (op fol. 113v).

De inhoud van dit hs. wijst erop dat het ooit in het bezit is geweest van een op de praktijk ingestelde chirurgijn. Aanduidingen daartoe zijn m.i. het ontbreken van apothekersgewichten, de zeldzame Latijnse passages, het voorkomen van twee traktaten die in dergelijke handschriften wel meer voorkomen, en de weinig talrijke geneeskundige autoriteiten die in de tekst terloops vermeld worden: Ipcras (fol. 11r), Avicenna (fol. 31v), Galienus (fol. 38r) en Arnoldus de Villa⁷ (fol. 113r).

Het mag worden aangenomen dat de scribent naast recepten uit eigen ervaring ook wel op andere bronnen een beroep zal hebben gedaan, maar nergens vermeldt hij die. Verder onderzoek zal nodig zijn om beter inzicht te krijgen in wat al dan niet oorspronkelijk empirisch materiaal is en aan wie wat eventueel door hem is ontleend. De uitgebreide subject-index waarmee het hs. begint, wijst eveneens op de zorg voor de ontsluiting en maximalisering van de praktische bruikbaarheid van de inhoud.

Tenslotte blijft de vraag waar deze scribent of compiler binnen het Nederlandse taalgebied kan worden gelokaliseerd. Daartoe zijn we bij gebrek aan enig extern houvast volledig aangewezen op de taalelementen van de tekst.⁸

De taalkenmerken wijzen duidelijk naar het Noord-Oosten, een term waarmee de taal ten noorden van Limburg en ten oosten van Utrecht wordt aangeduid.

Typisch voor dit ganse gebied zijn o.m. de volgende vormen uit ons manuscript: *kolde* voor *koude*; ook *altheijt*, *ghesollen*, *solt*, *golt*, enz.; korte *u* i.p.v. *o* (voor nasaal) als in *verkrumpene* (voor *verkrumpen*), *gedruncken*, *sunderlinge*, *vul*, *ungel*, *wulf*, *durre*, *vuchte*, *mun*t, enz.; lange *e* i.p.v. *ie* in

seechte (voor *ziekte*), *seeck*, *gheet*, *seeth*, *vleeten*, *dree*, *beer*, *veer*, *kneen*, enz.; umlaut als in *kese* (voor *kaas*), *vergheet*, *eerden*; *vleisch* voor *vlees*; *mit* voor *met*, *unde* voor *ende*; korte vocalen als in *vledder* (voor *vlieder*), en *sucker* (voor *suiker*); lange *o* i.p.v. *oe* als in *grone*, *bloot*; *is* en niet *es*.

In overeenstemming hiermee zijn ook *ju eghen* (voor *je eigen*), *ju ovel* (voor *evel*), *voele*, *plocht*, *sulver* (voor *zilver*), *druncken*, *nochteren* voor *nuchteren*.

Een vorm die ontbreekt is *al* i.p.v. *ol* vóór dentaal en op grond daarvan denkt men aan het "Noord-Oosten, meer bepaald aan Gelderland zonder het zuidelijk deel daarvan" als de streek waar onze scribent leefde en werkte.

Dit is hetzelfde deel van het taalgebied waaruit ook het in een vorige bijdrage besproken manuscript 47 afkomstig is.⁹ Bovendien is de hand gelijk of althans sterk gelijkend zodat het niet onwaarschijnlijk is dat deze twee handschriften door een en dezelfde anonymus zijn geschreven. Maar dat is uiteraard moeilijk onomstootbaar te bewijzen.

In de volgende bladzijden bladeren we in het handschrift en geven het reeds hierboven aangekondigde overzicht van de inhoud.¹⁰

INHOUDSOVERZICHT

1. fol. 1v-5r **Dit is de tafele van dit nabeschreven**
Inhoudstafel naar alfabetisch geordende lemmata van in het hs. voorkomende kwalen.
2. fol. 6v-8v **Bernewijn** [= Brandewijntraktaat]
Het incipit komt niet overeen met een ander bekend traktaat in het Middelnederlands.¹¹ Daarom laten we het hier in zijn geheel volgen.

Aqua vitis het bernewijn de wort gemaket van wijn onder enige vermengnisse ander dranke, ende is guet thegens alle krancheijden de van kolde koemen tweten des bragens.¹² De verkrumpe zenen¹³ hebben den salmen hijr van drincken geven ende bestrijcken buten. Het helpt oeck den kranck hoeffden de uth kolde komen. De krancke memorien heft, de seerige hoeffden off scrofde [*sic*] hoevede heft, het geneset, drincken see den des morgens nochteren. De dat vallende ovel heft drinksee ende smere syn hoeft daermede.

Item nuchteren gedroncken mit een weynich driakel¹⁴ is den ghenen guet de een suke¹⁵ hebben de heer apoplexia genoemt wort. Den gichtigen luyden is see seer guet, den bevenden menschen, verteert oeck flegma ende walginge. Geqwetse [*sic*] leden daer mede bestreken is guet, de een gichtige tonge heft de drincke see ende holdese een wile in de mont. De sijn aensicht swelt he bestrijcke dat mit barnewijn, de melancolicus is ende altijd droevich de sal drincken een weynich wijns ende een halve lepel vul barnewijn alle dage nochteren dat maectt een mensche vroelick, de seere ogen heft ende een vlues¹⁶ daer op, de sal de ogenbraen ende de dunnegghe¹⁷ besmeren met barnewijn. Oeck als men se mengt mit sap van huysloeck ende laet see druepen in des menschen oeren de doeff sijn, het helpt. De quade tanden heeft de drincke see ende wasse de tanden daermede. Se verdrift oeck den stanck des mondes, see is oeck guet den aenborstigen alsse gekoeckt is mit lackrisse¹⁸ ende mit vijgen. See is der magen guet, se verdrift den wint ende melancolien, see cureert oeck de bestoppedede milte ende lever boven alle medicinen, see maectt ghesunt de suijke de heet colika passio van kolder saken koemende. See maket oeck gesunt den seeken keelen de van kolde koemen. Se is den watersuchtigen guet

des dages een eijdop vul gedruncken. See dreemaal genoemen mit gengever¹⁹ alsmen de kolde opt lijf kricht verdrift de kolde. Se verdrift de suyken genoemt dissenteria, licenteria. See is guet den ghenen de dat roet ovel²⁰ hebben. See reyniget vuele wunden see curreert kancker, fistulen ende dergelijken sericheijt. Se verdrift venijn, se verdroget den toe vele maenstonde hebben mit holwortel genoemen. Se verdrift onmaneerlike²¹ hoest. Se cureert oeck de moeder als se sich verheft. Se is seer guet den ghenen de den steen hebben ende haer water swaerlike²² maken.

Wat men mit bernewijn bestrickt, het verwermt. En [in] verdorven, versuerden wijn ghedaen ende wal ommegeeroert se betert. Hijr uuth machmen marcken dat bernewijn gebrant van wijn gheet boven golt ende sulver ende is een moeder ende hoeft van allen medicinen.

3. fol. 9r-13v **Van de doechden des menschen waters**

Inc. Menschen water gedistilleert is ten eersten guet thegen watersuchticheijt gedruncken thegen fenijn, tegen gicht, thegen schorffheijt, thegen lazarie, thegen schorffheijt [*sic*], thegen droge hoeste, thegens th[e]lige vuer, tegen swellinge ende tghegen de kolde pisse, ende noch thegen wele krancheijden de man altoemale nijet kan schrijven.

Dit seggen de mesters dat urine sijet doer de .iiij. humoren want gelijkerwijs als dat hoeij [*sic*, lees *weij*] komt van de kese also scheydet hem de uryne vander humoren ...

Dit urinetraktaat is onvolledig op het einde. Het komt niet overeen met J. Munk, *Een Vlaemsche leringe van orinen* (Leiden, 1917). Toch is er gelijkenis met wat Munk de B2-versie noemt (d.i. KB Brussel, hs. 15624-41, fols. 48-51), een slordig uittreksel uit de door hem uitgegeven tekst (de zgn. B1-versie). Zoals in B2 vinden we in onze tekst een aantal regels over de geneeskrachtige eigenschappen (die in B1 niet voorkomen). Zoals in dezelfde B2-versie ontbreken ook de urine-kleuren. Het slot echter van onze tekst (vanaf: "Vaker gescheettet dat de uryne nijet en toent de waerheit vanden seeckte. Daeromme leert Ipcoras van de contenten ...", gevolgd door de "rinck", de "ampulle", de "granis" en de "nubele", d.i. de wolken (midden in de bespreking hiervan breekt de tekst af)) komt zogoed als geheel overeen met de ermee overeenstemmende delen in Munks B1-versie (p. 66, eerste al. en volgende).

Hierna volgen op fol. 13v en 14 enkele recepten in het Duits, geschreven door een andere hand (fol. 15 is blanco).

4. fol. 16-113²³ **[Uitvoerige verzameling geneeskundige en een paar culinaire recepten]**

Inc. Thegen de dagelixsche kolde

Item een qwaerte wijns ende .iiij. loet suckers, een loet centaurie ...

Hierop volgen, zonder enig duidelijk plan, recepten als: "Om dat blancke water toe verdrijven, Den de voeten ende beenen swellen vant water, Thegen de watersucht, Om dat blancke water toe lossen, De syn water nijet maken kan, De wormen binnen heeft, Om de tanden wit toe maken, De den munt stinket, De den munt ende adem stinckt, De de lippen ende munt kloevet".

Daarop volgt:

(fol. 18r) Thegen de gele sucht

Drincket ju eghen water neghen dagen lanck het betert. Off nemet .iiij. off .v. blader van goltbloemen und ghevet se den sycken des morgens nuchteren toe eten.

Uit de verdere inhoud laten we hierna ter illustratie nog een aantal recepten volgen:

(fol. 21r) Thegen tanzweer

Nemet swarte holtkoelen, barnet de mit witte wyroeck ende mit wit bilsenzaet in eenen eerden pot, ende decket den pot boven dichte toe, ende middels in den potdecksel maket een pijspe, ende als de koelen dan bernen in den pot mit dat voergenoemt is, soe holt de munt op de pijspe unde laet den roeck an de zyde koemen de ju wee doet.

(fol. 25r) Voer sunte Cornelus suijske

Nemet een loet haers van eenen witten hont ende .j. loet pyonien, unde ist een maget soe nemet een harnepanne van eenre vrouwen, oft ist een man soe nemet een harnepanne van een man omtrent een loet. Ende dit salmen drincken als he dat eerst kricht den verendel van desse dranck, ende hadde he de suyke mannich jaer gehadt he sal gesunt worden.

Ghij moeten dat hondehaer see wal hacken ende de harnepanne schaven²⁴, het heft maninge gheholpen.

(fol. 26v) Van karda benedicta²⁵

De Coninck van Indien sonde den pawes Martino de vijfte²⁶ desse cardam benedictam welck guet is boven allen kruyden om mede te genesen alle krancheyt, unde des gelijken heft pape Johan²⁷ den sulven pawes gesant dat zaedt hijr van; dit kruydt is in Nederlant gebracht van sinte Bernerdinum²⁸ van der minrebroeder orden.

In den eersten des morgens nochteren geheten sterkt de maghe und longen, unde maket dat gehoer klaer, het geft guet verstant unde sterket de memorie ende dat gesichte.

Item water daer van .j. off .ij. droepen in de oghen gedaen verdrift de roetheijt ende dat bloet uuth de oghen. Kan men des nyet groene krijgen, soe nemet de durre blader ende pulverseertsee ende menget de mit water ende strijket dat in de oghen.

Dat pulver stillet seer wal bloet in noese ofte in mont waer men dan bloet.

Item geheten maket een guede open borst ende maect guet aptyth²⁹ unde verteert dat quade bloet unde maket guet bloet.

De pulver gedruncken in warmen wijn verdrift den steen.

Item de ontsteken is mit der pestilentien de neme van desse pulver gemenget mit warme wijn .ij. off .iiij. lepel vul.

Heel wat verder in het hs., op fol. 66, staat een ander recept met hetzelfde kruid als hoofbestanddeel:

Cardus benedicta

Dit kruyt is guet thegen de kancker de pulver gestreyt³⁰ op den kancker dat helpt wall. Ick hebbet geseen dat desse pulver een man in den kanker gestreyt wort, ende se wosschent daer somtydes mede, tweten mit water van dat kruijt gebrant. Dit kruijt geheten maket den kancker onwich³¹. Nemet dat water van een knechtijen beneden soeven jaeren, ghemaket een klisteer, settet hen des avendes ende des morgens hent he genesen is, ende ghevet hen van den kruijde.

Nemet de wulle in den kruijde wasset, ende legget op gehouwen wonden ende op alle seer.

(fol. 30r) Van onvruchtbar vrouwen

Men neme de matrice van een hase oft de kullen van een soch varcken³² unde pulver dat ende gevet hoer dat mit warmen wijne, unde men hebbe dan mit hoer toe doen bij dage off bij nachte: see ontfanget.

(fol. 30v) De des kindes nijet kan genesen

Men suede scherleijne³³ in gueden wijn ende bindet dat warm op den navel ofte op de bueck, dan geneset see wal.

Op fol. 31r-32v vindt men de bereiding van "Apostholica ofte apostelen salve" en dan van "dialtiam".

(fol. 39v-40r) De voele fluijmen in sijn mage oft borst heeft

Nemet sambucus³⁴ ende schellet den utersten bast boeven aff ende nemet dat groene unde stoetet mit heeten water unde eijn sulverlepell vul van eltlijken³⁵ tsamen gemenget unde het ghedroncken; wil ghij dattet nederwart sal warcken, soe schaeftet nederwart ende wil ghij dattet opwert sal wercken, soe scaeftet opwerdt.

Op fol. 41r-43r volgen een aantal recepten "tghegen de pestilentie"; op fol. 50v-51v, op fol. 54 en 69r staan er nog een paar.

(fol. 47v) Thegen de haest³⁶

Nemet een doer van een varchs eij, ende soe groet specks van een barch, ende halff soe voele soltes: maket hij een salffijen off, ende legget dat opt seer een ethmael, ende alst doer is, soe reijnijget de wunde mit wijnetick.³⁷

Nemet dan ongepijnich honich, ende menghet dat mit weijten meel ende een weynich witte wijroecke, dat legget opt seer ende reynicht dat seer vake mit wijnetick.

Nu volgen een aantal remedies tegen de kanker (fols. 48r-49v), waarbij o.m. de volgende:

Eijn ander

Nemet ungel³⁸ van een jarich ram off weder, ende wrijvet dat op loot mit loot ter tijdt dattet ungel zwart wort. Dan nemet een padde ende barnesse toe pulver in een nijen eerden pot, menget desse pulver dan mit dat swarte ungel ende maket daer een plaester van ende leggetet opt seer een ethmael, ende dat moetij smeren op scapeleer off op hondeleer.

Op fol. 53r-55r staan verscheidene recepten "teghent water". Verder excerpere we nog:

(fol. 58v-59r) Thegens de kolde

De lever van een mol in een panne geschrempt³⁹ mit botter, daarvan gegeten als mense opt lijf kricht.

(fol. 60v) Thegens teringe

Nemet ju eghen water ende sijedet dat ende schuemtet schoene, doet daer dan in een stucke olde meybatter ende een doer⁴⁰ van een eij ende nemet dit in neghen dagen mit sucker.

Op fol. 63r-65 staan verscheidene recepten tegen "schoerbuth", scheurbuik. Fol. 66v bevat het eerste van enkele culinaire recepten; een ander staat op fol. 77 (zie verder).

Hoemen beghijne koeken maken sal

Latet koemen een pont deeges van Amsterdam ende doet daer in .iiij. loet genghevers, 4 loet suckers, .j. verendel loot kaneel, een verendeel loot safferaens, 5 veren[deel] bloemen ende .i. verendel nagelen. Dit si seer guet in de borst voer dat hoesten.

(fol. 67r) Om te genesen ene de gaet off se swanger weer

Nemet een loet mommij⁴¹ uut de apteke, ende nemet een loet eijerschellen daer kuykenen uuthgebrot sijn alsoe ongewasschen, de selve salmen pulverseren. Dit selve vorseide salmen in nemen tot drie mael mit rinsche wijn.

(fol. 77r-v) Een confortyff om te tsterken

Nemet een verendel pont mandelen,⁴² een verendel pont rosijnen daer de steenen uuth sijn, ende stoetze kleen in een vijssel, oeck bloemen,⁴³ kaneel, elcks een verendel loots, twee muskaten een sesshyndendeel safferaens, dit gepulverseert ende gemenget mit drie loot suckers.

Om groene gengever⁴⁴ toe maken

Nemet veer loot genghevers, leggetse in bonenstro looghe neghen daghen, alle dage vervvarschet ende heet gemaket ende geschrappet, twee daghen in warm water werden gelecht. Dan een veer⁴⁵ gesoden in een halff menghelen waters, daerin gedaen een halff pont suckers.

Aldus maeckt men suckaedhe.

Nemet .xv. basten van appelen van jeranien⁴⁶ in verendelen gesneden ende de appelen mit dat ander⁴⁷ schoen uuth geschrapt, drie dagen dat selve in twee kanne waters geseth, ende alle daghe vervvarschet, drie mael oeck an de sode gebracht .ii. uren, telken mael mit varchs water; als de bitterheijt uuth is, soe nemet een mengele waters ende een halff pont suckers, ende seedet de schellen daer een ueer⁴⁸ in, soe ist reede.⁴⁹

(fol. 80r) Thegen de steen

Neemt een blase van een bere, doet daer in dat bloet van een buck: nae drie dagen drincktet int bath, de steen sal breken ende scheijden.

(fol. 80v) De nyet bij vrouwen mach wesen overmits toeverijje

Neemt drie bijen ende etet de: in neghen daghen sollij⁵⁰ ghenesen.

(fol. 82r) Theghen doeffheyt, de de oren bestopt sijn

Neemt katten pisse ende doet drie droepen daer van des avents int oer: ist een man soe neemt van een kater. Ende ist een vrouwe, soe neemt van een katte. Dan stop dat oer vaste toe mit kattoen, dit solij doen xv daghe, probatum est.

(fol. 84v) De bloet spijen⁵¹

Neemt koetelen van een gheijte, maecter pulver van, ende neemt dan peper ende garstenmeel ende maect daer brij off in water, ende doet een lepel vul pulvers vorseit daer in soe vake als de kranke bloot spijet soe gheeft hem een lepel vul van

den brij; sijedet hem soffraen in wijn ende latet hem daer nochteren van drincken redelijken heet.

5. (fol. 89v-92r) [**Medicinale wateren en oliën**]

Inc. Aqua cap[r]ifolium dat is wedewinde
Dit water is guet tegen den kanker ...

Volgen nog "mateleven water, aqua celidonia, aqua agrimoni ende ganciaen wateren, aqua sanbuci, water dat coelt ende laxeert ende guet [is] ter heter lever", enz., gevolgd door enkele oliën, o.m. "olije van pleij",⁵² olie van alsem en van "mastixs", d.i. mastiek, een harsachtige substantie.

6. (fol. 92v-101r) [**Eigenschappen van kruiden**]

Inc. Venegreeck⁵³
Het is heet ende vervarschet wal de borst ende het is guet in heeten seecten, mittet sap heelt men droeghe kloeven ende lippen de gheswollen sint, het is guet op swellinge ende op kolde artijke.⁵⁴

Volgen nog de eigenschappen van o.m. "feniculus veenekoel, paterselijen, averone, anetum, alsem, ysop, reynevaa[n]" en andere, waarbij ook:

(fol. 94) Pontafilon dat is vijffblade

Wee daer een lepel vul saps van drinckt verdrift de pijn des buykes, dat pulver mit honich ghemengt purgeert wunden, in wijn gesoden ist guet thegen wee⁵⁵ borsten ende der lunges, oeck voer de qwartaen ende cotidiaen⁵⁶, dat pulver guet genuttet teghen dat rode b[u]yckhoevel ende cureert serpentes beten, het heelt wunden, dat sap, ende drift dat bloot daer uuth mit swijnesmeer gestoten ende in een holten vat gedaen ende wijn daer op gestort, een nacht ende dach soe ghestaen ende op den cancker gheleecht, cureert see.

Dit deel eindigt – zonder dat dit in het hs. speciaal aangeduid wordt – met :

Saxising⁵⁷ is bevernelle

Se suyvert longen, humoren, ende see verdrift kolden humoren, ende onstoppet de lever ende de milt ende de nijren, ende breckt de steen, see doet wal urijne maken, se suijvert de senuen.

7. (fol. 101r-113) [**Medicinale recepten**]

O.m. "Thegent grote oevel",⁵⁸ "om den steen toe breken", "Thegen pijn in de navel", en

(fol. 102v) Om de nijet gheerne sick wil laten⁵⁹

De nuttinghe dat sap van ghamandria,⁶⁰ het helpt hem soe wel off he sick ghelaten hadde ende he moet hem dan oeck wachten voer arbeijden ghelick off he bloet ghelaten hadde.

Volgen nog: "Een water thegen pestilentie" (op basis van klapprozen, "rode rosen de int koren wassen") en wat men moet doen "Als een vrouwe hoer stonden nijet en heft". Daerop volgt:

Om bluet te stillen dat vaken versocht⁶¹ is
 Neemt dat fluys⁶² dat up de leggen⁶³ wasset, ende dat up de pannen of mueren
 wasset, ende konny oeck wat krijghen dat up doden hoefden ghewassen is, dit selve
 vorschreven grueset⁶⁴ to gader mit deepwater⁶⁵ also langhe dattet smuede⁶⁶ wort
 byna ghelyck salve, ende legghet dat daer up het stilt mit Gods hulpe van stunden
 an.

Uit de verdere inhoud vermelden we nog: "Thegen verkumpen zenen", drie
 remedies tegen "quaden aem" (= adem), "de huijck" d.i. de hik, "om de memorie
 tho starken", "Theghen aemborsticheijt", tegen luizen, om "menstruum te doen
 komen", een vijftal remedies voor pijnlijke ogen, een aantal tegen jicht,
 koortsen, enz.

Het laatste volledige recept luidt:

(fol. 113) De van een dume⁶⁷ hunt ghebeten is

Nemet smale selve,⁶⁸ wijnruyt, averuydt, plantago, rode madeleeven bladen, van
 elck een hantvul of twee, thijn⁶⁹ walnoeten gheschelt – Arnoldus de Villa secht
 haselnoeten – dit salmen to samen stoten in een mortyr. Dan steket een mes deep in
 de wunde ende schrappt daer de wunde alle daghen mede dat see bloede. Dan dat
 sap dan van stunden an den mensche gheven tho drincken .iiij. of .v. of .viij. sulver
 lepel vol. Dit doet neghen daghen lanck des morgghens, ende als ghy de wunde
 gheoepent hebben, so druepet daer dree droepen in ende doet neghen daghe lanck.
 Is de wunde groet so salmen daer runtumme wat dryakels smeren.

Wildij weten of de hunt recht⁷⁰ duym is ghewest.

So neemt dat bluet ende smeert up broet ende gheefftet een hoen te eten: is de hunt
 duym, so sterft dat hoen in een uuer.

Een ander

Nemet smalle selve, smale petoenie ende

Dit is het incomplete einde van de tekst en van het manuscript.

Eeklostraat 69

9030 Mariakerke (Gent)

SUMMARY

In the *National Library of Medicine* (NLM) at Bethesda of the U.S.A., there is an anonymous medical manuscript (MS. 57) apparently written in the eastern part of the Netherlands, probably in Gelderland. It dates from the second half of the sixteenth century and is here drawn attention to at some length for the first time.

It consists mainly of a large collection of medical recipes, waters and the properties of a number of herbs. These are preceded by two short treatises, one on *aqua vitae* and the other on urine, which are often found in this kind of manuscript. The recipes follow each other without any clearly discernible order, but fortunately the extensive and detailed subject-index with which the manuscript opens greatly improves its usefulness.

NOTEN

- ¹ "Onbekend zestiende-eeuws handboek van een anonieme chirurgijn", *Scientiarum Historia* 30 (2004), 3-15.
- ² Ze komen dus niet voor in R. JANSEN-SIEBEN, *Repertorium van de Nederlandse Artes-literatuur* (Utrecht, 1989).
- ³ Het andere is MS. 64, een hs. op papier, 182 fol. (afmet. 30 x 20 cm): Sebastianus Richardi is de scribent-compiler. Titel: "Arstedië Boeck begripende curen der menschen gebreken van hoeveds bes totten voeten". Vele blanco-bladen en papiersnippers vastgespeld op de bladen. Op het einde zijn 8 fols. met recepten toegevoegd. Datering: 2de helft 16de E. (volgens E. Tunis 1572, zie noot 4). Dit hs. heb ik niet gezien. Het is "particularly difficult to photograph and may not duplicate very well" (brief van W. Cybalski op 27.08.2001). De bovenstaande informatie is overgenomen uit C.U. FAYE and W.H. BOND (cf. volgende noot).
- ⁴ C.U. FAYE and W.H. BOND, *Supplement to the Census of medieval and Renaissance Mss. in the United States and Canada* (Bibliographical Soc., New York, 1962), p. 141. Ook vermeld in E. TUNIS, *Early Western Manuscripts in the Nat. Library of Medicine. A Short-Title List* (Bethesda, 1989).
- ⁵ Wellicht de H. Victor van Xanten (feestdag 10 okt.).
- ⁶ Zie een culinair recept op fol. 66v (hierna geciteerd).
- ⁷ Bedoeld is Arnaldus de Villanova.
- ⁸ Voor zijn welwillende hulp dank ik Dr. L. Van Durme van harte.
- ⁹ Zie noot 1.
- ¹⁰ In de excerpten werd door mij interpunctie aangebracht en werd het gebruik van hoofdletters en van *u* (voor *v*) en *uu* (voor *w*) genormaliseerd.
- ¹¹ R. JANSEN-SIEBEN, *O.c.*
- ¹² *bragens*: uit de hersenen.
- ¹³ *zenen*: zenuwen.
- ¹⁴ *driakel*: theriak, een panacee op basis van o.m. slangenvlees.
- ¹⁵ *suke*: ziekte.
- ¹⁶ *vlues*: vlies.
- ¹⁷ *dunnegghe*: de slaap van het hoofd.
- ¹⁸ *lackrisse*: zoethout.
- ¹⁹ *gengever*: gember.
- ²⁰ *roet ovel*: buikloop met bloederige stoelgang.
- ²¹ *onmaneerlike*: erge, hevige (niet in deze bet. in *Mnl. Wdb.*).
- ²² *swaerlike*: moeilijk.
- ²³ Dit is de potloodnummering in de ondermarge. Fol. 16 komt, zoals reeds gezegd, overeen met fol. iij (in de bovenmarge).
- ²⁴ *schaven*: bet. onduidelijk (afschrapen?).
- ²⁵ *karda benedicta*: gezegende distel, benediktenkruid (*Cardus benedictus L.*), ook *Cnicus benedictus* en *Senatio* genoemd.
- ²⁶ *Paves Martino de vijfte*: Paus Martinus V (1417-1431).
- ²⁷ *pape Johan*: Johannes, de priesterkoning, pape Jan, legendarische christelijke koning van Ethiopië.
- ²⁸ *sinte Bernerdinum*: H. Bernardinus van Siena, minderbroeder en volkspredikant, ijveraar voor de "observatie" binnen zijn orde.

- 29 *aptyth*: appetijt.
 30 *gestreyt*: gestrooid.
 31 *onwich*: weg.
 32 *soch varcken*: varkensbeer ?; eigenlijk is *soch* een zeug en dus leze men wel *barch varcken*.
 33 *scherleijne*: scheerling.
 34 *sambucus*: in de marge staat hierbij "dit is vledder", vlier.
 35 *eltliken*: van elk (?).
 36 *haest*: fijt.
 37 *wijnetick*: wijnazijn.
 38 *ungel*: vet, reuzel, roet.
 39 *geschrempt*: gescherfd, gehakt.
 40 *doer dooier*.
 41 *mommij*: Lat. *mumia*, mummie, soort pik dat geacht werd uit mummies afkomstig te zijn.
 42 *mandelen*: amandelen.
 43 *bloemen*: meel (?).
 44 *gengever*: gember.
 45 *een veer*: een vierendeel.
 46 *appelen van jeranien*: appels van oranje, sinaasappels (wel foutief voor *oranien*).
 47 *ander*: met wat er anders aan is (het vruchtvlies).
 48 *ueer*: uur.
 49 *reede*: gereed.
 50 *sollij*: zal je.
 51 *bloot spijen*: bloed spuwen.
 52 *pleij*: lood (Dt. *Blei*).
 53 *Venegreeck*: venkel, (*Foeniculum vulgare* Mill., vroeger *Trigonella foenum graecum* L.).
 54 *artijke*: jicht, podagra.
 55 *wee*: pijnlijke.
 56 *qwarteen ende cotidiaen*: vierdendaagse en dagelijkse koorts.
 57 *Saxising*: corrupt voor *saxifrage*, pimpernel, kleine steenbreek (*Pimpinella saxifraga* L.).
 58 *grote oevel*: de vallende ziekte.
 59 *laten*: aderlaten.
 60 *ghamandria*: edel mandelkruid (*Teucrium chamaedrys* L.).
 61 *vaken versocht*: dikwijls uitgeprobeerd.
 62 *fluyts*: pluis (hier: mos).
 63 *leggen*: strolagen op het dak.
 64 *grueset*: verpulver, maak tot gruis.
 65 *deepwater*: bet. onduidelijk.
 66 *smuede*: "smeuig", vetting.
 67 *dume*: Dt. *dumm*, razende, dolle.
 68 *smale selve*: salie, leverkruid (het adj. *smal* erbij is mij niet van elders bekend).
 69 *thijn*: tien
 70 *recht*: echt.

